

URSZULA KRÓL

Muzeum Fryderyka Chopina / Narodowy Instytut Fryderyka Chopina, Warszawa

 <https://orcid.org/0009-0001-7844-5435>

PAMIĄTKI Z WŁOSÓW – BIŻUTERIA, HAFTOWANE OBRAZKI I OBCIĘTE PUKLE – JAKO ZNAK ZWIĄZKÓW RODZINNYCH I PRZYJACIELSKICH

Streszczenie

Zwyczaj przechowywania ściętych włosów lub tworzenia z nich różnych przedmiotów to bardzo stara tradycja. Jednak dopiero w XIX w., wraz z modą na zbieranie pamiątek, praktyki te rozwinęły się na niespotykaną dotąd skalę. Przedmioty wykonane z włosów były symbolem przyjaźni, więzi rodzinnych i miłości. Modne było tworzenie biżuterii z włosów: pierścionków, bransoletek, łańcuszków. Miało to wiele emocjonalnych znaczeń: powstawał przedmiot, który symbolizował więzi między bliskimi sobie, ale oddzielonymi od siebie ludźmi – przez sytuację życiową lub śmierć jednego z nich.

Drugim rodzajem przedmiotów wykonanych z włosów były krajobrazy, sceny rodzajowe i haftowane monogramy dekoracyjne. Oprócz włosów, którym nadawano formę przedmiotu artystycznego, przechowywano prawdziwe, nieprzetworzone włosy ścięte ukochanej osobie. Mogły to być włosy osób wciąż żyjących, jednak szczególne znaczenie miały kosmyki włosów ścięte tuż po czyjejś śmierci.

Tekst opisuje pamiątki z włosów (zarówno istniejące, jak i znane jedynie z literatury) związane z Fryderykiem Chopinem, ich znaczenie w relacjach społecznych i rodzinnych kompozytora oraz szerszy kontekst powstawania takich przedmiotów.

Słowa kluczowe: Fryderyk Chopin, włosy, pamiątki, przyjaźń, rodzina, XIX w.

Włosy to element ludzkiego ciała, który zawsze budził wiele emocji. W starożytności w bardzo różnych okolicznościach składano je w ofierze bogom. Opowiada o tym chociażby mitologiczna historia egipskiej królowej Bereniki, która swój odcięty warkocz złożyła w ofierze Afrodycie, a ta umieściła go na niebie jako gwiazdozbiór¹. W biblijnej

¹ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2015, s. 100.

opowieści o Samsonie włosy są źródłem nadziemskiej siły, a ich obcięcie oznacza utratę mocy². W chrześcijańskich legendach o nawróconych nierządnicach, takich jak Maria Magdalena i Maria Egipcjanka, włosy są najpierw symbolem ich grzesznego piękna, potem stają się ochronnym płaszczem³. Włosy mogły też być wyznacznikiem dzikości lub ucywilizowania⁴, a także pomagać w wyrażaniu czyjejs osobowości⁵.

Ilustracja 1. Dyptyk fundacji rodziny Winterfeldów; skrzydło prawe, awers: Św. Maria Magdalena unoszona przez anioły, ok. 1430, Muzeum Narodowe w Warszawie, domena publiczna

² *Księga Sędziów*, rozdział 13–16, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań–Warszawa 1980, s. 244–247; *Kultura biblijna. Słownik*, Warszawa 1997, s. 57.

³ Legenda na dzień św. Marii Egipcjanki i Legenda na dzień św. Marii Magdaleny, [w:] J. de Voragine, *Złota legenda*, wybór, tłum. z j. łacińskiego J. Pleziowa, Wrocław 1994, s. 283–290, 411–432.

⁴ J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, Kraków 2000, s. 122–123.

⁵ Czego przykładem mogą być portretowe popiersia autorstwa Jeana-Pierre'a Dantana młodszego (1800–1869), szczególnie jego portrety Franza Liszta.

Ilustracja 2. Jean-Pierre Dantan młodszy,
Portret Franza Liszta „à la chevelure”, 1836,
CCO Paris Musées / Musée Carnavalet
– Histoire de Paris

Od wieków znana była praktyka przechowywania obciętych kosmyków włosów lub wykonywania z nich różnych przedmiotów. Stawały się w ten sposób pamiątką po minionym dzieciństwie, znakiem złożonej niegdyś przysięgi miłosnej lub przyjacielskiej, wspomnieniem po bliskich zmarłych lub patriotyczną relikwią – dowodem na różnorodne związki emocjonalne łączące ludzi.

W średniowieczu kult relikwii dał początek tworzeniu prywatnych relikwiarzy w formie zawieszek, w których przechowywano drobne szczątki kości, włosy i szaty świętych⁶. W renesansie częścią zwyczajów dworskich i dyplomatycznych było wykonywanie, ofiarowywanie i noszenie medalionów. Medaliony te kryły w sobie miniaturowe portrety, ale zdarzało się, że dodatkowo były wyłożone małymi przegródkami, w których można było włożyć kilka włosów. W okresie baroku popularne były klejnoty „memento mori”, które przybierając np. kształt trumny, mieściły w sobie pukle włosów i nieustająco przypominały o nieuchronnym upływie czasu⁷.

W Anglii, począwszy od XVII w., niektóre dyspozycje testamentowe wspominały o zapisie srebra, które miało być wykorzystane do wykonania drobnej biżuterii pamiątkowej dla rodziny i przyjaciół. Jej żałobna ikonografia – wierzbą płaczącą, złamaną kolumną, urną – łączona była z inicjałami i częściowo wykonywana włosami⁸.

⁶ Np. Victoria and Albert Museum w Londynie, nr inwentarzowy 358-1864; C.78-1931.

⁷ Np. *ibidem*, nr inwentarzowy M.14-1960.

⁸ Np. *ibidem*, nr inwentarzowy 857-1888.

We Francji od czasów Ludwika XIV włosy stały się pełnoprawnym materiałem jubilerskim. *Statuts, ordonnances et reglemens de la communauté des maîtres passementiers, boutonnières, & enjoliveurs de la ville, fauxbourgs & banlieue de Paris*⁹ przyznał jubilerom prawo do wykorzystywania ich w pracy. Alfred Franklin w *Dictionnaire des Arts, Métiers et Professions*, opublikowanym w 1906 r., przywołuje konkretne postacie twórców biżuterii z włosów działających w XVIII w. w Paryżu, takich jak: Penot, jubiler z Île Saint-Louis, który był aktywny w 1780 r. i wykonywał bardzo cenioną biżuterię tego typu oraz Delion z ulicy Saint-Denis, który specjalizował się we „włosach na złocie”¹⁰. Przedmioty te miały charakter sentymentalny lub komemoratywny. *Były bardzo modne wśród rodzin arystokratycznych, które były potem naśladowane przez inne grupy społeczne. Przywołać tu można chociażby precjoza należące do Marii Józefy Karoliny Saskiej, matki Ludwika XVI, Ludwika XVIII i Karola X, która posiadała pierścień i bransoletę wykonane ze złota, szlachetnych kamieni i włosów zmarłego męża, delfina Francji Ludwika Ferdynanda*¹¹.

O popularności tego typu przedmiotów w wieku XVIII może świadczyć również książka *La Bagomanie, ou art de faire des bagues en crin et en cheveux* (opublikowana w 1789 r.), która dawała wskazówki, jak robić biżuterię z włosów¹².

Okres rewolucji francuskiej tragicznie przyspieszył modę na pamiątkową biżuterię z włosami. Przedmioty tego typu upamiętniały ofiary obu stron konfliktu, o czym świadczą chociażby pamiątki zachowane w paryskim Musée Carnavalet, w którym znaleźć można przedmioty zawierające włosy członków rodziny królewskiej¹³, ale również np. Maximiliena de Robespierre’a¹⁴. Podczas trwania I Cesarstwa Francuskiego (1804–1814, 1815), moda na biżuterię z włosów trwała nieprzerwanie i umocniła się jeszcze wraz z nadejściem uczuciowości romantyzmu.

W 1818 r. Stéphanie Félicité de Genlis zauważyła w swoim *Dictionnaire critique et raisonné des étiquettes de la cour* (1818):

⁹ *Statuts, ordonnances et reglemens de la communauté des maîtres passementiers, boutonnières, & enjoliveurs de la ville, fauxbourgs & banlieue de Paris ; confirmez sur les anciens statuts du 23 mars 1558*, Paris 1717, s. 8.

¹⁰ A. Franklin, *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris depuis le treizième siècle*, avec une préface de M.E. Levasseur, H. Welter, Paris 1906, s. 166.

¹¹ G. Bapst, *Inventaire de Marie-Josèphe de Saxe, dauphine de France*, Lahure, Paris 1883, s. 148–149.

¹² M. Coulomb, *La bagomanie, ou l’art de faire des bagues en crin et en cheveux: Ouvrage dédié aux jolies femmes et aux femmes aimables*, chez C. Belle, imprimeur du Roi, et libraire, rue des Fourbisseurs, Paris 1789.

¹³ Musée Carnavalet, Paryż, nr inwentarzowy OM3405.

¹⁴ *Ibidem*, nr inwentarzowy OM827.

Nasz wiek jest tak sentymentalny, że z pewnością nigdy wcześniej nie powstało tak wiele bransoletek, pierścionków, monogramów i łańcuszków z włosów. Widziano kobiety noszące peruki i paski wykonane z włosów swoich kochanków¹⁵. (tłum. U.K.)

W XIX w. biżuterię z włosów często robiono samodzielnie. Taka własnoręczna praca podnosiła wartość emocjonalną przedmiotu, jego unikatowość. Pozwalała też mieć pewność, że do jego zrobienia zostały użyte włosy właściwej osoby (lub osób). Ale wraz ze wzrostem popularności tego typu ozdób, modnymi i skomplikowanymi wzorami, potrzebą szlachetnego wykończenia, zaczęto zamawiać biżuterię u wyspecjalizowanych w tej dziedzinie artystów. Zamawiano modele odpowiadające charakterowi danej osoby i emocji, jakiej miała odpowiadać.

Ilustracja 3. Théodore Chassériau, *Dwie siostry*
(na rękę jednej z sióstr bransoletka z włosów
z zamknięciem w kształcie serca), 1843, Luwr,
Paryż, domena publiczna

¹⁵ S.F. de Genlis, *Dictionnaire critique et raisonné des étiquettes de la cour: des usages du monde, des amusemens, des modes, des moeurs, etc. des François, depuis la mort de Louis XIII jusqu'à nos jours, ou l'Esprit des étiquettes et des usages anciens comparés aux modernes*, P. Mongie aîné, Paris 1818, s. 88–89.

Znakiem rosnącej popularności profesjonalnych twórców tego typu wyrobów, jest obecność wystawców biżuterii z włosów na wystawie światowej w 1855 r., wzmianki o nich w prasie, wydawanie katalogów z wzorami do wyboru i informacją o cenie¹⁶.

Ilustracja 4. Wzory biżuterii z włosów w: *Album illustré de dessins en cheveux* par J. Marcellin, artiste dessinateur en cheveux, Paryż 1888, gallica.bnf.fr / Bibliothèque national de France, domena publiczna

Pierścienek z włosów posiadał Fryderyk Chopin. Według tradycji, wykonała go Ludwika, starsza siostra kompozytora, splatając go z włosów członków

¹⁶ Catalogue de l'exposition *Des cheveux et des poils* sous la direction Denis Bruna, Éditions des Arts Décoratifs 2023, s. 70–74.

całej rodziny¹⁷. Chopin wspomina o tym droгим i pamiątkowym przedmiocie w liście do Jana Matuszyńskiego z 24 listopada 1830 r.:

Jakim to ja kontent, zem w Wiedniu, że tyle interesujących i mocno obchodzących mnie znajomości narobię, że nawet może się zakocham. – Nie myślę o was. Czasem tylko spojrzę na pierścionek z włosów, roboty Ludwiki, który mi tym milszy, im się dalej od nich oddalam. – Ja i Ciebie więcej dziś kocham tutaj jak w Warszawie. Ale czy mnie kochają?¹⁸

I chociaż ślad po tym przedmiocie pozostał dziś tylko w liście, można zadać tu pytanie, po co właściwie robiono biżuterię z włosów?

Taka praktyka ma wiele emocjonalnych znaczeń: powstaje przedmiot, który ukazuje więzi między osobami bliskimi, ale oddzielonymi od siebie – poprzez sytuację życiową lub śmierć jednej z nich. Wskazuje na stałość uczucia, kompensuje nieobecność osoby, stając się w pewnym stopniu jej zastępnikiem, przywołuje jej obraz. Bezpośredni kontakt ze skórą osoby noszącej biżuterię pozwala na odczucie niezwyklej bliskości fizycznej z nieobecną lub nieobecnym. Noszenie jej jest też publicznym świadectwem przywiązania do kogoś.

Ilustracja 5. Bransoletka z włosów i złota, XIX wiek, CCO Paris Musées / Musée de la Vie Romantique

Pukle włosów kochanych osób, przyjaciół czy dzieci, umieszczano również w biżuteryjnych sekretnikach, medalionach, wisiorkach, bransoletkach czy pierścionkach jako romantyczne, sentymentalne pamiątki, które miały towarzyszyć bliskiej osobie.

¹⁷ *Korespondencja Fryderyka Chopina*, t. 1, 1816–1831, opr. Z. Helman, Z. Skowron, H. Wróblewska-Straus, Warszawa 2009, s. 442.

¹⁸ *Ibidem*, s. 440.

Podkreślić trzeba, że moda na taką biżuterię wynikała również z charakterystycznego dla XIX w. doceniania życia w wąskim kręgu rodziny oraz tworzenia bardzo silnych więzów przyjaźni. Biżuteria z włosów mogła być związana z osobą jeszcze żyjącą. Ale wspomnianie bliskich zmarłych było również niezwykle ważne. Używając określenia zaproponowanego przez Philippe'a Ariès, można powiedzieć, że od wezwania „memento mori” (pamiętaj o śmierci) ważniejsze stało się „memento illius” (pamiętaj o nim)¹⁹, w którego realizowaniu pomagały bardzo osobiste pamiątki.

Drugim rodzajem przedmiotów wykonywanych z włosów były haftowane nimi pejzaże, sceny rodzajowe, ozdobne monogramy. W katalogach, w których znajdowały się wzory biżuterii, często pokazywano również wzory obrazów, które można było zamówić. Ale zapewne tak jak w przypadku biżuterii, wiele kobiet (bo w warunkach domowych, to głównie kobiety były autorkami pamiątek z włosów) wołało jednak tego typu dzieła wykonywać samodzielnie – zresztą zapewne korzystając często z gotowych wzorów – w ten sposób obiekt miał większą wartość emocjonalną, ale jednocześnie unikano skandalicznych oszustw – np. dodawania końskiego włosia do powierzonych artystce włosów ukochanych bliskich. Haft włosami wykonywany był bardzo drobnymi ściegami i wymagał olbrzymiej precyzji, uwagi i cierpliwości.

Ilustracja 6. Obrazki haftowane włosami, ok. 1840–1850, Muzeum Narodowe w Warszawie, domena publiczna

¹⁹ P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992, s. 452.

Ilustracja 7. Wzory obrazków z włosów w: *Album illustré de dessins en cheveux* par J. Marcellin, artiste dessinateur en cheveux, Paryż 1888, gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France, domena publiczna

Według relacji Ferdynanda Hoesicka, zawartej w książce *Słowacki i Chopin*, obrazek z włosów znajdował się jako rodzinna pamiątka w mieszkaniu Antoniego Jędrzejewicza, siostrzeńca Chopina:

Nad samą otomaną wisi oryginalny obrazek za szkłem przedstawiający jakiś widoczek, w całości ułożony z włosów całej rodziny Chopinów poczynawszy od włosów obojga rodziców Fryderyka, a skończywszy na włosach ich dzieci: Ludwiki, Izabeli, Emili i Frycka²⁰.

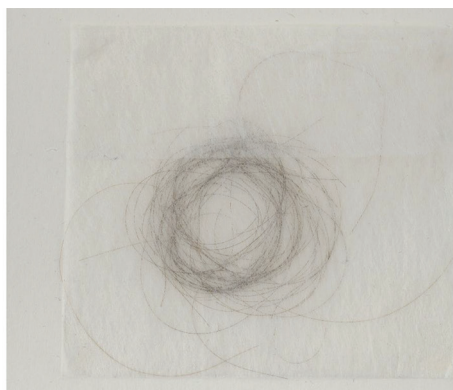
²⁰ F. Hoesick, *Słowacki i Chopin. Z zagadnień twórczości*, Warszawa 1932, s. 250.

Ilustracja 8. Obrazek haftowany włosami, 1. poł. XIX wieku, Muzeum Narodowe w Krakowie, domena publiczna

Ozdoby i dzieła z włosów stały się w XIX w. bardzo ważną częścią rodzinnych archiwów. Były piękne, ale i mniej kosztowne, niż np. portrety malowane. Pod koniec wieku ozdobnym kompozycjom z włosów często towarzyszyła fotografia.

Oprócz włosów, którym nadano formę artystycznego przedmiotu: biżuterii czy obrazka, przechowywano prawdziwe, niepoddane artystycznemu przetworzeniu pukiłki odcięte ukochanej osobie. Mogły to być włosy osób jeszcze żyjących, czego przykładem jest np. kosmyk włosów George Sand włożony do małej kopertki i przechowywany przez Chopina w kieszonkowym kalendarzyku ze zbiorów Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie.

Ilustracja 9 a i b. Kopertka materiałowa z włosami George Sand, Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie, Narodowy Instytut Fryderyka Chopina, domena publiczna

Szczególne znaczenie miały jednak kosmyki odcięte chwilę po czyjejs śmierci. Zazwyczaj opatrywano je informacją o tym, do kogo należały, o dacie śmierci i o tym, że kosmyk został obcięty właśnie w tym momencie. Pukle wkładano do albumów, wsuwano w karty listów, dzienników, przechowywano w szufladach biurek lub w bardziej wyszukanych opakowaniach.

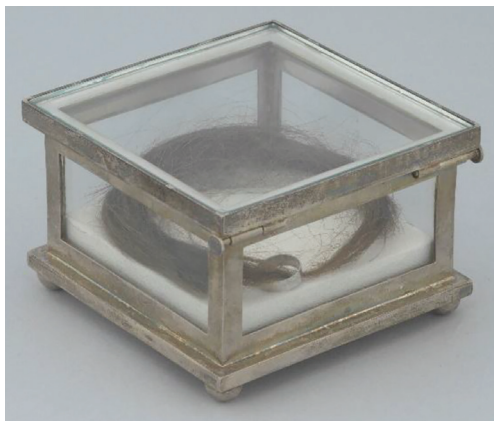
Odcięte pukle zatrzymywano dla najbliższej rodziny, ale rozdawano również dalszym krewnym i przyjaciołom. W przypadku osób sławnych, wielkich artystów, mężów stanu, włosy stawały się rodzajem relikwii bohaterów zbiorowej wyobraźni²¹.

Ilustracja 10. Pukiel włosów Tadeusza Kościuszki (1746–1817), 1817, Muzeum Narodowe w Krakowie, domena publiczna

O ile pierścioneł czy obrazek z włosów związane z Chopinem znamy dziś tylko z opisów, to kosmyki włosów wybitnego artysty obcięte po jego śmierci faktycznie znajdują się w kolekcji Muzeum Fryderyka Chopina (i innych miejscach w Polsce i na świecie). Pukle (jeden ścięty przed zabalsamowaniem ciała, drugi już po) opatrzone są opisami wykonanymi ręką Ludwiki Jędrzejewiczowej.

²¹ O szczególnym znaczeniu tego typu gestów dla polskich emigrantów we Francji: E. Wichrowska, *Jeszcze żywi, czy już zmarli? Dziewiętnastowieczne dokumentacje emigracyjnego umierania*, Gdańsk 2023.

Ilustracja 11. Pukiel włosów Fryderyka Chopina obcięty po zabalsamowaniu ciała, 1849, Muzeum Fryderyka Chopina, Narodowy Instytut Fryderyka Chopina, domena publiczna

Różnymi kolejami losu droga tych pamiątek prowadziła z prywatnych domowych archiwów do kolekcji muzealnych, do których były pozyskiwane drogą zakupów i darowizn.

Szczególnie muzeum biograficzne ze swojej natury jest, i chyba powinno być, miejscem, które mieści w sobie cały świat przedmiotów i emocji charakterystycznych dla danej epoki, ukazuje liczne relacje i parantele swojego patrona, jest więc w nim i miejsce na pamiątki z włosów. Oczywiście tego typu przedmioty budzą bardzo różne i skrajne emocje gości muzeów: wzruszenie, obrzydzenie, ale chyba przede wszystkim ciekawość.

A ciekawość, którą zaspakajamy właśnie dzięki zmysłowemu i intelektualnemu poznaniu dziwnych zjawisk, obecnych między innymi w bibliotecznych, muzealnych i archiwalnych kolekcjach, jest jednym z ważniejszych doznań formujących osobowość i rozwijających adaptację społeczną człowieka. Może więc dlatego warto w muzeum pokazywać owe „dziwne obiekty”, prowokować nimi do dyskusji o przeszłości i rozmaitych związkach między ludźmi.

BIBLIOGRAFIA (BILIOGRAPHY)

Ariès P., *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992.

Bapst G., *Inventaire de Marie-Josèphe de Saxe, dauphine de France*, Lahure, Paris 1883.

Catalogue de l'exposition *Des cheveux et des poils*, sous la direction de Denis Bruna, Éditions des Arts Décoratifs, 2023.

Cirlot J.E., *Słownik symboli*, Kraków 2000.

Franklin A., *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris depuis le treizième siècle*, avec une préface de M.E. Levasseur, H. Welter, Paris 1906.

Genlis S.F. de, *Dictionnaire critique et raisonné des étiquettes de la cour: des usages du monde, des amusemens, des modes, des moeurs, etc. des François, depuis la mort de Louis XIII jusqu'à nos jours, ou l'Esprit des étiquettes et des usages anciens comparés aux modernes*, P. Mongie aîné, Paris 1818.

Hoesick F., *Słowacki i Chopin. Z zagadnień twórczości*, Warszawa 1932.

Januszewska-Folga D., *Emocjoneum. Muzeum jako instytucja emocji*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie 2020.

Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2015.

Korespondencja Fryderyka Chopina, t. 1, 1816–1831, opr. Z. Helman, Z. Skowron, H. Wróblewska-Straus, Warszawa 2009.

Kowalska J.R., *Włos w sztuce XIX wieku*, „Gazeta Antykwaryczna” 2000, nr 3, s. 34–35.

Kultura biblijna. Słownik, Warszawa 1997.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, w przekładzie z języków oryginalnych, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań–Warszawa 1980.

Serre-Bouret B., *Les bijoux en cheveux, du reliquaire au bijou de sentiment*, <https://propertyofalady.fr> [dostęp: 28.05.2022].

Statuts, ordonnances et reglemens de la communauté des maistres passementiers, boutonnières, & enjoliveurs de la ville, fauxbourgs & banlieue de Paris ; confirmez sur les anciens statuts du 23 mars 1558, Paris 1717.

Tiedemann N., *Haar-Kunst. Zur Geschichte und Bedeutung eines menschlichen Schmuckstücks*, Böhlau Verlag 2007.

Voragine J. de, *Złota legenda*, wybór, tłum. z j. łacińskiego J. Pleziowa, Wrocław 1994.

Wichrowska E., *Jeszcze żywi, czy już zmarli? Dziewiętnastowieczne dokumentacje emigracyjnego umierania*, Gdańsk 2023.

Netografia

Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie: <https://chopin.musicsources.pl>

Muzeum Narodowe w Krakowie: <https://zbiory.mnk.pl>

Muzeum Narodowe w Warszawie: <https://cyfrowe.mnw.art.pl>

Paris Musées: <https://www.parismuseescollections.paris.fr>

Victoria and Albert Museum, Londyn: <https://www.vam.ac.uk/collections>

SUMMARY

Hair souvenirs – jewellery, embroidered pictures and cut hair – as a sign of family and friendship relationships

The custom of keeping cut hair or making various objects from it is a very ancient tradition. However, it was not until the 19th century, with its love of collecting souvenirs, that such practices developed to hitherto unknown proportions. Objects made from hair were a sign of friendship, family and love relationships. It was fashionable to make jewellery from hair: rings, bracelets, chains. This had many emotional meanings: an object was created that showed the bonds between people who were close but separated from each other – through a life situation or the death of one of them.

The second type of objects made from hair were landscapes, genre scenes and decorative monograms embroidered with it. In addition to the hair, which was given the form of an artistic object, real, unprocessed hair cut off from a loved one was kept. This could be the hair of people who were still alive, however, strands of hair cut off moments after someone's death were of particular importance.

The text describes hair memorabilia (both existing and those known only from literature) associated with Fryderyk Chopin, their significance in the composer's social and family relationships and the wider context of the creation of such objects.

Keywords: Fryderyk Chopin, hair, souvenirs, friendship, family, 19th century